

dr hab. Paulina Forma, prof. UJK

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Anny Sikorskiej nt. „Kapitał społeczny seniorów i jego spożytkowanie w rodzinie” napisanej pod kierunkiem naukowym prof. UKW dr hab. Haliny Guzy-Steinke; Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, ss. 523.

Uwagi ogólne

Problematyka dotycząca kapitału społecznego, a szczególnie kapitału społecznego seniorów jest w naukach społecznych, a przede wszystkim w pedagogice bardzo ważna, ponieważ dotyczy funkcjonowania społecznego jednostki. Podejmowanie badań dotyczących rozpoznawania funkcji starszych pokoleń w rodzinach, ich zaangażowania na rzecz społeczności lokalnej jest zasadne, potrzebne, uzasadnione pedagogicznie i społecznie. Badania tym cenniejsze, ponieważ kapitał społeczny seniorów to ważne zagadnienie społeczne w czasie, gdy obserwujemy postępujący proces starzenia się ludności.

Jak słusznie dostrzega Autorka dysertacji, seniorzy utrwalają w społeczeństwie gromadzone w swym życiu wartości, normy i wzory stosunków międzyludzkich, przede wszystkim rodzinnych, a także często to oni przekazują młodszemu pokoleniu prawidłowy stosunek do społeczeństwa i państwa, nadają trwałość i ciągłość całościowo rozumianemu życiu społecznemu.

Warto zaznaczyć, iż w perspektywie pedagogicznej wieloaspektowy potencjał osób starszych tj. potencjał intelektualny (mądrość życiowa), potencjał społeczny (relacyjny), potencjał dotyczący życia rodzinnego, potencjał przekazu kulturowego, potencjał zawodowy, potencjał ekonomiczny, potencjał biologiczny stanowią ich szeroko pojęty kapitał społeczny. Kapitał społeczny osób starszych wypełniony jest treścią, będącą wytworem społecznego procesu historycznego i ich indywidualnej aktywności ludzkiej. Odnosi się do sił społecznych, idei samowychowania. Ponadto umożliwia budowanie poczucia użyteczności społecznej.

Autorka dysertacji doktorskiej szerzej spogląda na tytułowe zagadnienie, podejmuje próbę ukazania znaczenia i roli człowieka starego, uwzględniając zjawisko starzenia się

ludności. Ilustruje elementy kapitału społecznego i ludzkiego seniorów, a także społeczne i pedagogiczne aspekty człowieka starego w rodzinie. Jego codzienność, bycia w świecie rodzinnym i społecznym.

Prezentowana praca doktorska w swoim tytule i podjętych badaniach ma ważny głos w dotychczasowych eksploracjach, a także nowatorski charakter. Niewiele jest bowiem w ostatnim czasie w literaturze pedagogicznej prac z tego zakresu. Pozytywnie oceniam wkład Autorki rozprawy w rozwój badań nad kapitałem społecznym seniorów i jego spożytkowaniu w rodzinie.

To wymagający teren badań, chociażby w zakresie różnorodności miejsca życia i funkcjonowania osób starych (wieś, miasto). Należy docenić umiejętności i warsztat badawczy magister Anny Sikorskiej, jest on w mojej ocenie poprawny i dojrzały metodologicznie.

Wyniki badań, które podjęła Autorka dysertacji doktorskiej potwierdzają podejmowanie działań przydatnych dla praktyki pedagogicznej.

Jak dowodzi Pani magister niezbędne jest prowadzenie badań, dających ogłęd sytuacji seniorów, ich udział w życiu rodzinnym, społecznym, który wraz z innymi środowiskowymi uwarunkowaniami wpływa, co uwidocznione w naukach społecznych, pedagogice społecznej na dalszy rozwój i funkcjonowanie młodych pokoleń.

Taka perspektywa badawcza wpisuje się w teorię pedagogiki społecznej, w której jak pisała H. Radlińska „zainteresowanie wzajemnym stosunkiem jednostki i środowiska, wpływem warunków bytu i kręgu kultury na człowieka w różnych fazach jego życia, wpływem ludzi na zapewnienie bytu wartościom przez ich przyjęcie i krzewienie oraz przetwarzanie środowisk siłami człowieka w imię ideału” implikują dalszą eksplorację sytuacji jednostki. Warto podkreślić, iż Autorka rozważania i badania własne osadza w teorii całościowego, systematycznego ujęcia kapitału społecznego, określanego jako perspektywa ekonomiczna (teoria racjonalnego działania), przyjmując za Jamesem Colemanem, iż kapitał społeczny to „umiejętności współpracy międzyludzkiej w obrębie grup i organizacji wspólnych interesów”. Ukazuje go jako zbiór zasobów, które zawierają się w relacjach rodzinnych bądź wynikają z określonej organizacji stosunków społecznych w dowolnej wspólnoty. Wybrana przez Autorkę teoria stworzyła możliwość analizy kapitału społecznego seniorów w kontekście m.in. zaufania, sieci kontaktów z rodziną i środowiskiem, zaangażowania na rzecz społeczności lokalnej, pożytkowania tytułowego kapitału w rodzinie. Warte podkreślenia jest także odwołanie Autorki dysertacji do teorii wyłączenia się i aktywności, dominujących w wyjaśnianiu socjologiczno – społecznych aspektów starzenia się i starości, a także cytowanej za Zofią Szarotą teorii

kompetencyjnej (promującej kompetencje osób starszych), stanowiącej swoistą kontynuację i uzupełnieniem teorii aktywności.

Uwagi szczegółowe

Praca złożona jest z Wprowadzenia, sześciu rozdziałów (teoretycznych, metodologicznego, empirycznego), wniosków i rekomendacji oraz bibliografii, netografii, aktów prawnych, spisu tabel, spisu rysunków (rysunek 1 mapa pogładowa sołectw Gminy Aleksandrów Kujawski), aneksu oraz streszczenia pracy w języku polskim i angielskim. Całość liczy 523 strony.

Zacznę od oceny Wprowadzenia (s. 5-12), który stanowi prolegomenę w problematykę pracy i badań, wskazuje na rangę społeczną i pedagogiczną podjętego tematu. Autorka przedstawia w nim dotychczasowe oraz arbitralne spojrzenie na kapitał społeczny. Ukazuje kategorie wyboru analiz, przedstawia definicyjne ujęcie tytułowego zagadnienia. Ponadto ukierunkuje czytelnika na ważne, środowiskowe elementy kapitału społecznego i cel pracy (rozpoznanie kapitału społecznego osób starszych oraz jego spożytkowania w rodzinie). Zaznacza, że dysertacja wpisuje się w próbę odpowiedzi na pytanie, jakim kapitałem społecznym dysponują seniorzy mieszkający na wsi oraz czy jest on spożytkowany w rodzinie.

Autorka we wprowadzeniu akcentuje koncepcję kapitału społecznego oraz zasadność podjęcia tematu pracy, co jest ważnym elementem poznania naukowego, wszelkich przedsięwzięć badawczych. Wprowadzenie zostało napisane poprawnie merytorycznie, zawiera w mojej ocenie elementy, które powinny stanowić wstęp do badań naukowych.

Pierwszy rozdział (ss. 13-53) dotyczy założeń teoretycznych. Obejmuje wstęp (w strukturze dysertacji przed każdym rozdziałem) oraz operacjonalizację pojęcia kapitału społecznego, a więc podstawowego zagadnienia zakreślonego tematem rozprawy. W rozdziale tym zilustrowano kapitał społeczny na gruncie teoretycznym polskim i zagranicznym, elementy kapitału oraz trudności jego pomiaru. Znajduje się w nim opis zaufania jako fundamentu kapitału społecznego, aktywności społecznej i uczestnictwa w organizacjach, sieci społecznych, relacji i więzi społecznych. Autorka dokonała konceptualizacji pojęcia, zilustrowała zjawisko. W pierwszym rozdziale, ze względu na zakres problemowy rozprawy ważnym elementem jest także akcent trudności pomiaru kapitału społecznego. Magister Anna Sikorska podkreśla, iż jedną z przyczyn kontrowersji jest wielość i płynność definicji kapitału społecznego oraz problemy przy operacjonalizacji wskaźników, a to jest powodem trudności

jego pomiaru. Przybliża dokonaną kwerendę pedagogicznych materiałów źródłowych, wspominając w tej części dysertacji doktorskiej o typach kapitału społecznego (forma wiążąca, kapitał pomostowy; formy strukturalne oraz przekonaniowe). Reasumuje za Marią Theiss, iż kapitał społeczny oznacza „sieć powiązań społecznych oraz normy społeczne ich dotyczące, które przyczyniają się do współdziałania ludzi w celu poprawy indywidualnej sytuacji, jak też zapobiegania lub rozwiązywania problemów społecznych”. Zwraca uwagę czytelnika na koncepcje kapitału społecznego, które jak słusznie dostrzega w rozważaniach profesora Andrzeja Radziewicza-Winnickiego są podstawą zaangażowania obywatelskiego i stanowią fundament współczesnego społeczeństwa obywatelskiego. Ponadto ukazuje poglądy klasyków teorii kapitału społecznego wskazując na fakt, iż kapitał społeczny pozwala człowiekowi spełnić się tak w relacjach interpersonalnych, jak i społecznych i jest niezbędnym elementem życia społecznego pomagającym pomnażać inne zasoby, tak gospodarcze, jak i społeczne.

To łącznie trzy podrozdziały, które ukazują aktualny stan wiedzy i badań. Rozdział został napisany w oparciu o bogatą literaturę przedmiotu. Dyskusja Autorki prowadzona jest logicznie, chronologicznie i merytorycznie. Widoczna jest jej wiedza z tego zakresu, dobre interpretowanie kolejno omawianych treści. Rozdział pierwszy stanowi kompendium wiedzy o kapitale społecznym.

Rozdział drugi pt. „Charakterystyka procesu starzenia się i starości” (s.54- 74) złożony jest ze wstępu oraz pięciu podrozdziałów, w których poruszone zostały następujące zagadnienia: Starość globalna - ujęcie demograficzne; Starzenie się i starość - ujęcie jednostkowe; Socjologiczno-społeczne aspekty starzenia się i starości; Współczesne społeczne postawy wobec ludzi starych; Rodzaje aktywności podejmowane przez seniorów.

Prowadząc interdyscyplinarne rozważania Autorka konkluduje, iż starzenie się człowieka ma przebieg indywidualny, uwarunkowany wieloma czynnikami między innymi czynnikami genetycznymi oraz przebiegiem poprzednich okresów ontogenezy. Ponadto wskazuje, że złożony, zindywidualizowany proces starzenia się człowieka przebiega w płaszczyźnie biologicznej, psychicznej i społecznej. Dostrzega fakt, iż kategoria starości, daje wiele możliwości badawczych wynikających z jej ewolucyjnego charakteru, postępującego procesu starzenia demograficznego, jak również nowych interpretacji tego okresu. Rozważania w tym rozdziale ukazują starzenia się w ujęciu jednostkowym, indywidualnym oraz w ujęciu globalnym, demograficznym.

Ciekawym byłoby także odniesienie m.in. do tzw. zagadnienia „silver tsunami” (zobrazowanego m.in. przez Gene Guarino, *Silver Tsunami of Seniors*, 2022), zwłaszcza, że w tym rozdziale dysertacji Autorka opisuje starość globalną w ujęciu demograficznym.

Powszechna współcześnie gwałtowna dynamika zmian demograficznych, przejawia się właśnie we wzroście w społeczeństwie odsetka osób powyżej 60 roku życia. Widoczne jest gwałtowne starzenie się społeczeństwa. Problem ten implikuje badania i działania przedstawicieli wielu dyscyplin, nie tylko nauk społecznych, budzi niepokój głównie w branży medycznej, stanowi potężne wyzwanie dla każdego sektora gospodarki (srebrna gospodarka).

Autorka podaje, że w Polsce jedną z najważniejszych przyczyn starzenia się społeczeństwa obok zmniejszenia urodzeń i wydłużenia się życia ludzkiego jest skala procesów migracyjnych. Wyróżnia zmienne pośredniczące, wpływające na zjawisko starzenia się ludności, takie czynniki, jak: poziom zamożności społeczeństwa, proponowany model rodziny, aktywność zawodowa kobiet, poziom opieki społecznej i ochrony zdrowia, wykształcenie ludności oraz polityka społeczna państwa. Odwołuje się kolejno do prognoz GUS (m.in. Prognozy ludności na lata 2008-2035) oraz opracowań m.in. B. Szatur-Jaworskiej (2000), M. Halickiej (2000), J. Halickiego (2002), P. Błędowskiego (2002), J. Piotrowskiego (1973), Z. Szaroty (2004, 2005, 2011), W. Pędich (2007), J. Trempały, L. Zająć-Lamparskiej (2007), P. Szukalskiego (2008), A. Fabisia (2008), A. Marchewki, Z. Dąbrowskiego, J.A. Żołądź, A.A. Zych (2009), A. Dragan (2011), A. Błachnio (2012), K. Dudy (2012),

Warto zaznaczyć, iż Autorka odnosi się także to zagranicznych doniesień badawczych m.in. gerontologii amerykańskiej czy też badań francuskich. Prowadzone przez Autorkę analizy wskazują tu także na ważne pedagogiczne kategorie pojęciowe tj. kategorię integracji społecznej, aktywizacji, relacji społecznych.

W tym miejscu, cytując badania wspomnianych Autorów oraz odwołując się do danych statystycznych, magister Anna Sikorska podkreśla wagę tytułowego zagadnienia. Wskazuje, za Z. Szarotą, iż aktywna postawa seniorów jest coraz bardziej zauważalna i popularna w polskim społeczeństwie. „Pojęcie „trzeci wiek” zaczyna oznaczać już nie początek starości i spadek możliwości a – podążając za periodyzacją ludzkiego życia starożytnych Chin – „wiek upragniony”, w którym jednostka może w pełni realizować swoje marzenia, spożywać plony całozyciowego trudu”.

Podsumowaniem tej części pracy jest konkluzja, iż aktywność rodzinna była zawsze dominującą wśród seniorów, co potwierdza potrzebę prowadzenia badań w kierunku wewnątrzrodzinnej partycypacji osób starszych. Słusznie akcentuje wpisanie senioralnej aktywności w konkretne warunki społeczno-kulturowe, geopolityczne, jednocześnie implikując do dalszych badań.

Rozdział trzeci pt. „Kapitał społeczny i ludzki seniorów” (s.75- 93) rozpoczyna wstęp, w którym Autorka akcentuje swój zamiar prezentacji treści omawianych w tej części pracy. Jak

pisze o sobie „Autorka dokonując krytycznej analizy literatury przedmiotu oraz odwołując się do licznych badań innych autorów przedstawiła następujące elementy kapitału seniorów: zaufanie, aktywność społeczną i uczestnictwo w organizacjach, sieci społeczne i relacje i więzi rodzinne”.

Całość zebranych w tym rozdziale treści podzieliła na cztery podrozdziały, tj.: Ludzie starzy jako kapitał społeczny w teorii i praktyce; Doświadczenie i mądrość życiowa seniorów – seniorzy w roli przewodników młodych; Aktywność zawodowa i doświadczenie zawodowe seniorów jako kapitał społeczny; Kapitał materialny seniorów.

Rozdział trzeci stanowi kompendium wiedzy o kapitale społecznym i ludzkim seniorów. Występują w nim niewielkie uchybienia edytorskie (m.in. literówka s. 75 aktywność społeczna- zamiast społeczną oraz niejednorodność zapisu – we wstępie magister Anna Sikorska pisze o sobie jako o Autorce, a akapit poniżej „rozpocznę swoistym apelem”).

Kolejny, czwarty rozdział dysertacji nosi tytuł „Człowiek stary w rodzinie” (s.94-110). W jego wstępie magister Anna Sikorska podkreśliła, iż treści w nim zawarte skoncentrowała na roli człowieka starego w rodzinie. Założyła, że jednym z elementów kapitału społecznego seniorów są relacje rodzinne z najbliższymi członkami rodziny (dziećmi i wnukami) oraz z członkami dalszej rodziny. W rozdziale tym podjęła się również próby ukazania funkcji starszych pokoleń w polskich rodzinach współczesnych. Ponadto podkreśliła swój pedagogiczny punkt widzenia. Poprzez dokonaną kwerendę materiałów źródłowych zilustrowała rodzinne - podstawowe, naturalne i wszechogarniające środowisko życia i wychowania – zarówno dla dorosłych, jak i dorastających członków.

Autorka zwróciła także uwagę na możliwość oddziaływania ludzi starszych w kontekście edukacyjnych rewolucji. Przytaczając słowa profesora Bogusława Śliwerskiego odniosła się do ludzi starszych w rodzinie - jako filozofów, nazywanych „trzecia siłą”. Wspomniany profesor dostrzega rolę seniorów w budowaniu rodziny, w której są zachowane dobre relacje, kontakty, następuje wymiana poglądów i przekaz międzypokoleniowy.

O dojrzałości badaczki, Autorki dysertacji świadczy fakt, iż w teoretycznych rozdziałach pracy, niezależnie od wybranych przez nią definicji, ujęć trafnie dostrzega kontekst znaczenia seniorów i ich kapitału w życiu rodziny i budowaniu siły społecznej, siły ludzkiej.

Rozdział piąty pt. „Założenia metodologiczne badań własnych ” (s.111- 154) złożony jest z dziewięciu podrozdziałów, w których po wstępie poruszone zostały następujące zagadnienia: Stan badań; Uzasadnienie podejmowanego tematu,; Paradygmat przyjęty w badaniach; Przedmiot i cele badań; Problemy badawcze; Zmienne i ich wskaźniki; Metody techniki i narzędzia zbierania danych; Teren badań; Dobór i charakterystyka próby badawczej.

Z punktu widzenia metodologii nauk społecznych praca ma charakter teoretyczno-empiryczny. Badania zmierzały do rozpoznania poziomu kapitału ludzkiego i społecznego osób starszych i zakresu ich spożytkowania przez młodszych członków rodziny, na podstawie subiektywnych opinii badanych. Miały one charakter diagnostyczno-eksploracyjny.

Autorka dysertacji dokonała także przeglądu stanu dotychczasowych badań nad kapitałem ludzkim i społecznym seniorów przeprowadzonych w Polsce, które ukazują różne poziomy ich zasobów. Ciekawym uzupełnieniem mogłoby być porównanie badań zagranicznych z tego zakresu. Należy jednak zaznaczyć, iż wybrane przez Autorkę badania kapitału seniorów wskazują, iż były one częściej prowadzone wśród seniorów mieszkających w mieście niż na wsi, a badacze podjęli próbę identyfikacji form kapitału społecznego seniorów z miasta, następnie poddając analizie zaangażowanie seniorów w wybrane obszary aktywności człowieka, takie jak: praca zawodowa, pomoc rodzinie, zaangażowanie społeczne i polityczne. Ciekawym jest fakt zwrócenia uwagi na badane elementy kapitału ludzkiego seniorów, tj.: wykształcenie, kwalifikacje, aktywność zawodową, aktywność intelektualną i zdrowie. Powyższe wnioski wskazują, że danych dotyczących opisu elementów kapitału społecznego seniorów poszukiwać można w interdyscyplinarnych badaniach naukowych, począwszy od gerontologii jej dziedzin szczegółowych, poprzez pedagogikę społeczną, do istotnej dziedziny, jaką jest polityka społeczna (np. N. Piłkuła, Senior w przestrzeni społecznej, Warszawa 2013).

Uwzględniając opisane w podrozdziale (5.2) uzasadnienie podjętego tematu oraz fakt, iż Autorka, jak podkreśliła związana jest ze środowiskiem wiejskim i przez kilkadziesiąt lat pracy zawodowej zajmuje się problemami społecznymi mieszkańców wsi należy docenić w prowadzonych badaniach dostrzeganie przez nią kierunków zmian, istniejących problemów społecznych. O jej ciekawości poznawczej świadczy fakt akcentowanej konieczności poznania tego, jak sami seniorzy oceniają swoje zaufanie do rodziny, przyjaciół, przedstawicieli społeczności lokalnej, organizacji charytatywnych, środków masowego przekazu, jak oceniają relacje z rodziną i przyjaciółmi, jak angażują się w działania na rzecz społeczności lokalnej i co deklarują na temat potrzeby wzajemnej pomocy w rodzinie i potrzeby solidarności międzyludzkiej oraz czy posiadane przez nich zasoby niematerialne i materialne są spożytkowane przez młodszych członków rodziny.

Swoje badania usytuowała w paradygmacie funkcjonalistycznym, pozwalającym na poznanie zasobu kapitału ludzkiego i społecznego osób starszych. Z tymże paradygmatem związała badania ilościowe. Badania empiryczne dotyczące środowiska wiejskiego, a konkretnie kapitału społecznego osób starszych prowadziła poprzez eksplorację starszej

społeczności środowiska wiejskiego poprzez swoją kulturę, przywiązanie i pielęgnowanie tradycji, życie w modelu rodzin wielopokoleniowych oraz przeżyte lata, które sprzyjają poszukiwaniu i przywiązaniu do korzeni rodzinnych i historii środowiska lokalnego jest fundamentem w budowaniu kapitału społecznego i ludzkiego. Kapitał ten przejawia się jej zdaniem w zaufaniu, w relacjach międzyludzkich, w kontaktach i działaniach na rzecz społeczności lokalnej, w aktywności społecznej i obywatelskiej a także zasobności materialnej.

W sformułowanych podrozdziałach Magister Anna Sikorska prawidłowo, zgodnie z metodologią w naukach społecznych - pedagogicznych sformułowała cele badań własnych.

Kapitał społeczny seniorów określiła przez konkretne elementy. Przyjęła, że kapitał społeczny seniorów jest tworzony przez zaufanie, sieć kontaktów społecznych, relacje rodzinne i z przyjaciółmi, aktywność społeczną i uczestnictwo w organizacjach, solidarność międzyludzką, czas wolny oraz zasoby materialne. Założyła, iż badanie powyższych aspektów pozwoliło na ukazanie, jakimi zasobami kapitału ludzkiego i społecznego dysponują badani seniorzy oraz czy ów kapitał jest spożytkowany przez rodzinę.

Opisała go w dysertacji, odnosząc się do opinii osób w wieku powyżej 60 roku życia określonych jako osoby stare/starsze/seniorzy. Optyka taka daje możliwość ukazania senioralnych zasobów i rozpatrywania kapitału w szerokim kontekście.

Przedmiotem badań własnych ustanowiła kapitał społeczny seniorów oraz jego spożytkowanie przez członków rodziny.

Dookreśliła cele teoretyczne, poznawcze i praktyczne pracy. Dążyła do rozpoznania zasobów kapitału społecznego osób starszych, czynników modyfikujących aspekty kapitału społecznego seniorów, spożytkowania/korzystania z zasobu kapitału społecznego osób starszych przez członków rodziny. Ponadto opracowania rekomendacji/sugestii dla polityki społecznej, w szczególności środowiskowej pracy socjalnej w celu wykorzystania kapitału społecznego seniorów dla rozwoju środowiska lokalnego i profilaktyki wykluczenia społecznego osób starszych.

Powołując się na źródła z metodologii badań pedagogicznych (m.in. opracowania Józefa Pietera, T. Pilcha, T. Bauman, M. Łobockiego, J. Sztumskiego) dążyła do rozpoznania głównego problemu, odpowiedzi na pytania: W jaki sposób czynniki społeczno-demograficzne modyfikują badane aspekty kapitału społecznego seniorów? Jakie aspekty kapitału społecznego seniorów są spożytkowane w rodzinie?

Problemy badawcze zostały sformułowane merytorycznie, zgodnie z tematem pracy i przedmiotem badań. Do postawionych w pracy głównych problemów badawczych Autorka sformułowała problemy szczegółowe tj.: Jak kształtuje się zaufanie seniorów wobec własnej

rodziny, środowiska lokalnego i instytucji? W jaki sposób postrzegają seniorzy swoją gotowość do pomocy rodzinie? Jak kształtuje się sieć kontaktów seniorów z rodziną i środowiskiem? Jaki poziom zaangażowania na rzecz społeczności lokalnej wykazują seniorzy? Jakim kapitałem materialnym dysponują seniorzy? Który z zasobów kapitału społecznego seniorów jest w ich opinii najczęściej wykorzystywany przez członków rodziny?

Nie sformułowała hipotez badawczych, a więc odpowiedzi na sformułowane problemy. W podrozdziale 5.5. (s.128) metodologicznego rozdziału dysertacji doktorskiej uzasadniła swoje stanowisko, przyjmując argumentację, za Profesorem Krzysztofem Konarzewski (2000, s. 42-43).

Kolejny podrozdział (szósty) poświęcony został operacjonalizacji przyjętych zmiennych, uwzględniając charakter postawionych wcześniej problemów badawczych. Definicje przyjętych kategorii zmiennych i wskaźników znalazły układ w arbitralnie skonstruowanych opracowaniach tabelarycznych (s. 131-135). W badaniach przyjęła dwie zmienne zależne globalne, tj.: kapitał ludzki seniorów i kapitał społeczny seniorów i ich zmienne zależne cząstkowe oraz zmienne niezależne: płeć, wiek, stan cywilny, wykształcenie, charakter i rodzaj wykonywanej pracy, sytuację materialną, zamieszkiwanie z osobą, stan zdrowia, liczbę posiadanych dzieci, liczbę posiadanych wnuków.

W kolejnym podrozdziale 5.7. (s. 136) Autorka opisała metodę badawczą, którą posłużyła się w procesie zbierania danych. Odwołując się m.in. do stanowisk A. Kamińskiego, M. Łobockiego, T. Kotarbińskiego, W. Zaczyńskiego wskazała, iż przegląd stanowisk dotyczących definiowania metod i technik badawczych świadczy o niejednorodności w tej materii. Jako metodę wykorzystaną w pracy wskazała sondaż diagnostyczny. W ramach metody sondażu diagnostycznego zastosowała jako techniki badawcze - badanie ankietowe i obserwację uczestniczącą. Narzędzie badawcze stanowił kwestionariusz ankiety. Przy konstrukcji ankiety do badań własnych zainspirowała się pytaniami, jakie wykorzystywali do badania kapitału społecznego min. J. Czapiński, P. Błędowski, A. Klimczuk, K. Sierocińska, P. Sztompka, A. Sadowski. W strukturze kwestionariusza ankiety znalazły się trzy części, pierwsza dotyczy komponentu zaufania, komponentu sieci kontaktów, znaczenia rodziny, działań na rzecz społeczności; druga – osobistych zasobów oraz trzecia część, którą stanowiła metryczka.

Należy zaznaczyć, iż znaczna liczba pytań w kwestionariuszu ankiety miała charakter pytań rozstrzygnięć, z możliwością wyboru jednego z dwóch dystraktów (tak lub nie). Pytania te, jak uzasadniła Autorka dysertacji miały na celu poznanie poziomu zaufania badanych seniorów, nie tylko do rodziny, ale również do szeroko pojętego otoczenia, w którym żyją i

funkcjonują badani. W narzędziu badawczym wykorzystano również pytania, które posiadały pięciostopniową zamkniętą, kafeterię odpowiedzi, która jak podaje magister Anna Sikorska umożliwia respondentowi stopniowanie poziomu zgodności twierdzenia z własnymi poglądami. Znalazły się w nim także pytania, które miały charakter alternatywny, zawierały kafeterię zamkniętą dysjunktywną oraz skalę Likerta.

Terenem badań Autorka uczyniła wieś kujawską a podmiotem badań seniorów należących do społeczności kujawskiej wsi. Badania zostały przeprowadzone na terenie Gminy Aleksandrów Kujawski. Zrealizowała je w oparciu o strategię ilościową w okresie przed pandemią COVID-19 (luty-marzec 2020 rok). Etap badań właściwych poprzedzony był badaniami pilotażowymi.

Podsumowanie części metodologicznej stanowi opis metod analizy statystycznej zamieszczony w części z tytułowanej (5.9.) Dobór i charakterystyka próby badawczej. Po uzyskaniu całości materiału badawczego Autorka dokonała opracowania statystycznego, w ramach którego, przy użyciu pakietu IBM SPSS Statistics 25 zbadała zależności pomiędzy zmiennymi nominalnymi, stosując test chi-kwadrat (χ^2). Analiza korelacji Spearmana pozwoliła jej na opis istotnych statystycznie związków pomiędzy analizowanymi zmiennymi.

Otrzymane wyniki Autorka przedstawia szczegółowo w rozdziale szóstym „Kapitał ludzki i społeczny seniorów w świetle wyników badań własnych” (s. 155-477) porządkując zebrane dane w wyodrębnionych w tej części czterech podrozdziałach.

Analizę materiału badawczego poprzedziła wstępem, tj. kontekstem uzasadnień arbitralnych wyborów. Autorka rozpoczynając opis komponentów kapitału społecznego seniorów, odwołała się do stwierdzenia P. Sztompki, iż zaufanie jest zasadniczym składnikiem kapitału społecznego i jednym z jego najcenniejszych elementów.

Magister Anna Sikorska wskazała na aspekty zaufania seniorów do bliższych i dalszych członków rodziny oraz sąsiadów, które zróżnicowała ze względu na płeć badanych, wiek, stan cywilny, wykształcenie, charakter, rodzaj wykonywanej pracy, sytuację materialną, sposób zamieszkiwania, stan zdrowia, liczbę dzieci, liczbę wnuków. Dyskusja jest tutaj logiczna i merytoryczna. Przechodząc kolejno przez kontekst badań, zaprezentowała ich wyniki, w formie tekstowo-tabelarycznej.

Na podstawie analizy wyników badań (istotnych statystycznie zależności) dotyczących zaufania badanych seniorów do bliższych i dalszych członków rodziny oraz do sąsiadów, stwierdziła, że seniorzy przejawiają bardzo wysoki poziom zaufania do członków najbliższej rodziny. Tylko, co dziesiąty badany respondent spośród 500 osób całej próby badawczej nie przejawiał zaufania do rodziny bądź nie potrafił zająć w tej sprawie stanowiska (udzielając

odpowiedzi „trudno powiedzieć”). Podsumowując seniorzy najbardziej ufają najbliższej rodzinie, nieco mniej dalszej a najmniej ufają sąsiadom. Poziom zaufania seniorów do bliższych i dalszych członków rodziny oraz do sąsiadów jest zróżnicowany przez zmienne niezależne. Autorka skonstruowała, że bliższych członków rodziny największym zaufaniem obdarzają kobiety, osoby o stanie cywilnym wdowa/wdowiec, żonaty/zamężna, (literówki s. 185) wykonujące pracę umysłową, pracujące w edukacji i wykonujące inne prace (rolnictwo, prowadzenie gospodarstwa domowego), seniorzy o bardzo dobrej sytuacji materialnej.

Ponadto w zebranych wnioskach wskazała, iż respondentami były osoby w wieku od 60 roku życia, których młodość przypadła na okres od czterdziestych do siedemdziesiątych lat XX wieku, przebiegająca w innej rzeczywistości politycznej, gospodarczej, społecznej i kulturowej. Społeczność wiejska w tym czasie, jak napisała magister Anna Sikorska „stanowiła jeszcze ostoję tradycji, wspólnoty sąsiedzkiej, rodziny wielopokoleniowej, w której nie brakowało konfliktów, ale która miała tradycyjny obowiązek wzajemnego wspierania się”. Nawiązując do rangi relacji sąsiedzkich, jako ważnego elementu życia społecznego uznała je za istotny czynnik kontroli społecznej, regulujący stosunki społeczne na wsi. Podkreśliła, iż ówczesna rzeczywistość odbiega od współczesnych realiów życia wiejskiego oraz relacji sąsiedzkich na wsi. Dlatego też w badaniach (przyjmując, że relacje stanowiły ówczesny kapitał społeczny) nawiązała do kategorii zaufania seniorów wobec osób powiązanych rodzinie i terytorialnie. Jak wskazała, kategoria sąsiedztwa jest ciągle w środowisku wiejskim istotna i stanowi ważny czynnik tworzenia kapitału społecznego.

Należy podkreślić, iż Autorka dysertacji prezentuje dobre rozeznanie, podsumowując zabrane opinie badanych dotychczasowymi badaniami z literatury przedmiotu.

Zaufanie seniorów do przedstawicieli społeczności lokalnej i instytucji publicznych zobrazowała w części 6.1.2 (s. 186-235). Przyjmując wyróżnione zmienne niezależne dokonała obszernej ilustracji zebranego materiału empirycznego. Na podstawie analizy wyników badań (istotnych statystycznie zależności) dotyczących zaufania badanych seniorów do sołtysa, radnego, proboszcza, GOPS-u, Policji, Rzecznika Praw Obywatelskich oraz Unii Europejskiej stwierdziła, iż wśród badanej próby seniorów występuje zróżnicowany poziom zaufania do przedstawicieli społeczności lokalnych i instytucji publicznych. Wśród przedstawicieli społeczności lokalnej największym zaufaniem seniorzy obdarzają proboszcza.

Autorka akcentuje także fakt, iż wśród instytucji publicznych w stosunku, do których badano zaufanie seniorów największym zaufaniem cieszy się Policja. Badani seniorzy mają zaufanie o różnym poziomie do przedstawicieli społeczności lokalnej i instytucji publicznych, co potwierdza, iż są ważną grupą społeczną przyczyniającą się do budowania kapitału

społecznego. Na podkreślenie zasługuje fakt dostrzegania korelacji z dotychczasowymi wnioskami z badań polskich naukowców. Autorka dysertacji podkreśla, za profesor H. Guzy-Steinke, że „wzajemność jest jednym ze wskaźników sposobu funkcjonowania ludzi w grupie społecznej, jakości naszego codziennego życia, przede wszystkim, jakości relacji z innymi, które sami możemy kształtować”.

W kolejnej części opisu materiału empirycznego wskazuje na uogólnione zaufanie społeczne, ostrożność w stosunkach z innymi, zaufanie do organizacji charytatywnych, środków masowego przekazu analogicznie zestawiając wybraną kategorię z wyróżnionymi wcześniej zmiennymi niezależnymi.

Powołując się na publikacje klasyków kapitału społecznego (jak na przykład R. Putnama, F. Fukuyamy, J. Colemana, P. Sztompki), twierdzących, że zaufanie jest fundamentem kapitału społecznego wysnuwa wniosek, że seniorzy mieszkający w środowisku wiejskim to kategoria mieszkańców wykazująca stosunkowo duży poziom zaufania społecznego. Badani seniorzy ufają członkom bliższej i dalszej rodziny oraz sąsiadom, ufają przedstawicielom społeczności lokalnej, w tym szczególnie proboszczowi, instytucjom publicznym, przede wszystkim Policji oraz organizacjom charytatywnym.

Drugi podrozdział w opisie otrzymanych wyników zatytułowała „Sieć kontaktów z rodziną i środowiskiem”. Uszczegółowiła zebrane dane w pięciu podrozdziałach tj. Częstość kontaktów seniorów z rodziną, Ocena relacji seniorów z rodziną, Częstość kontaktów z przyjaciółmi, Częstość spotykania się z członkami organizacji, Częstość spotykania się z osobami z tego samego Kościoła. To ciekawy poznawczo materiał. Wyniki badań dotyczące spotykania się seniorów z członkami organizacji, do której należą ukazały, że seniorzy często spotykają się z członkami tych samych organizacji. Porównując te wyniki z częstością spotykania się seniorów z przyjaciółmi i ze znajomymi (które są rzadkie) dostrzegła, że jest to pozytywne i może świadczyć o ich gotowości do dzielenia się swoim kapitałem: doświadczeniem, czasem wolnym, chęcią pomocy, wymianą doświadczeń, a także chęcią własnej aktywności. Jak napisała „zaangażowanie seniorów w działalność organizacji nadaje ich życiu sens i poczucie bycia potrzebnym, użytecznym. Być może jest także sposobem na wypełnienie luki spowodowanej brakiem spotykania się z rodziną, z przyjaciółmi i znajomymi. Zadziwiające jest to, że seniorzy, którzy oceniali stan swojego zdrowia jako zły najczęściej deklarowali spotkania z członkami z tej samej organizacji. Być może, oceniając źle stan swojego zdrowia i biorąc pod uwagę ograniczenia z tym związane seniorzy uważają, że spotykają się (pomimo tego) często.”

Przedostatnią część analizy badań własnych Autorki stanowi podrozdział poświęcony zaangażowaniu seniorów na rzecz społeczności lokalnej.

Autorka dowodzi, że aktywność społeczna seniorów jest uwarunkowana zarówno przez otaczającą ich rzeczywistość, jak również przez tradycję. Wskazała, że zrozumienie aktywności społecznej seniorów wymaga wglądu w ich przeszłość i transformację systemową. Podkreśliła, że na przestrzeni lat polska wieś uległa zmianom, zmieniły się także formy aktywności społecznej i obywatelskiej. Jak podsumowała badania własne implikują wniosek, że seniorzy angażują się w podejmowanie działań na rzecz społeczności lokalnej, mają poczucie potrzeby bycia aktywnym i poczucie sprawstwa swoich działań, przejawiają aktywność w obszarze działalności społecznej poprzez przynależność do organizacji i pełnienie w nich funkcji. Seniorzy angażują się w sprawy lokalnej społeczności poprzez udział w zebraniach publicznych, wyborach, referendach. Wszystkie te działania podejmowane przez część seniorów na rzecz społeczności lokalnej są wyznacznikami kapitału społecznego.

Część empiryczną kończy zestawienie na temat spożytkowania kapitału ludzkiego i społecznego seniorów w rodzinie. Autorka dysertacji dostrzega, że seniorzy posiadają bogaty wachlarz zasobów niematerialnych i są one według respondentów w dużym stopniu spożytkowane przez młodszych członków rodziny i jest to wniosek optymistyczny. Natomiast zasoby materialne, jakie posiadają badani seniorzy są zdecydowanie mniej wykorzystywane przez młodszych członków rodziny niż zasoby niematerialne. Przyjęła także stwierdzenie, że wykorzystywanie w niewielkim stopniu przez młodszych członków rodziny zasobów materialnych jest pozytywnym aspektem i dobrze świadczy o młodszych członkach rodziny, którzy być może dążą do samodzielności i samowystarczalności ekonomicznej. Natomiast duże wykorzystanie przez młodszych członków rodziny zasobów niematerialnych, posiadanych przez seniorów: doświadczenie, czas wolny może wskazywać, że młodszy członkowie rodziny doceniają kapitał społeczny seniorów w tym obszarze i potrafią z niego korzystać, co w przyszłości może pozytywnie wpływać na rozwój konstruktywnych relacji międzyludzkich i międzypokoleniowych.

Dotychczasowe analizy literatury pedagogicznej zestawia w zwięźczonej tej części dysertacji dyskusji wyników i wniosków oraz możliwości wykorzystania wyników badań w praktyce pedagogicznej.

Reasumując ten rozdział, należy podkreślić, iż analizę danych przeprowadzono przy użyciu techniki opisowej oraz konfrontującej uzyskane wypowiedzi z dotychczasowymi badaniami. To ciekawy pedagogicznie materiał, inspirujący do kolejnych badań z zakresu poruszanej tutaj problematyki. Analiza interpretacyjna przedstawiona jest tutaj w sposób

rzeczowy, przejrzysty (w sposobie prowadzenia dyskusji). Autorka prowadzi ją poprawnie merytorycznie, pedagogicznie. Jej wypowiedzi są dojrzałe w sferze naukowej. Rozdział ten zawiera także niezwykle ciekawą propozycję i inspirację do kolejnych badań. Ponadto magister Anna Sikorska umiejętnie łączy otrzymane wyniki z dotychczasowymi wskazaniem innych badaczy. Pisze o ważnych sytuacjach w trakcie budowania kapitału społecznego seniorów.

Praca zwieńczona wnioskami ogólnymi z badań i rekomendacjami (ss.464-477) oraz bibliografią (ss. 479-494), wskazującą na bardzo dobre teoretyczne przygotowanie Autorki do napisania rozprawy doktorskiej, przygotowania założeń metodologicznych, analizy i interpretacji wyników badań. Znajdują się tutaj pozycje z dyscyplin naukowych, nauk społecznych, humanistycznych. Wymienione publikacje świadczą o dużej wiedzy Autorki rozprawy na podejmowany w niej temat. Na końcu dysertacji zamieszczony został spis tabel (ss. 497-507) – 394 tabele. W pracy występują niewielkie omyłki edytorskie, nie wpływają one jednak na wartość merytoryczną pracy, a ich likwidacja może być przydatna w chwili publikacji treści w przyszłości.

Konkluzja

Przedstawiona mi do recenzji praca mgr Anny Sikorskiej napisana została na dobrym poziomie merytorycznym. Wysoko oceniam podjęty w rozprawie temat (jego nowatorskie ujęcie w badaniach pedagogicznych) i oryginalność. Bardzo dobrze oceniam także teoretyczne wprowadzenie w problematykę pracy i badań, a także analizę i interpretację otrzymanych wyników. Język wypowiedzi Autorki jest dojrzały naukowo, rzeczowy. Wobec sformułowanych wcześniej ocen stwierdzam, że rozprawa doktorska mgr Anny Sikorskiej pt. „Kapitał społeczny seniorów i jego spożytkowanie w rodzinie” spełnia wymogi ministerialne stawiane tego typu pracom odpowiada warunkom określonym w art. 186 Ustawy z dnia 20 lipca 2018 roku Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz.U.2018 poz.1668, z późn.zm.) i powinna być w związku z tym dopuszczona do dalszych etapów procedury doktorskiej.

Paulina Forma

dr hab. Paulina Forma, prof. UJK

